

ПРИЧИНИ СТВОРЕННЯ, ГОЛОВНІ ДЕРЖАВОТВОРЧІ, ІДЕОЛОГІЧНІ І ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА

Тараненко М.Г. к.і.н.,
доцент НТУУ «КПІ»

У статті аналізуються головні причини та умови розробки першої в світі демократичної конституції, детально розглядаються її державотворчі засади, відображені доволі суперечливі оцінки цього вітчизняного конституційного акту та державно-політичної діяльності його автора гетьмана-емігранта Пилипа Орлика.

The article examines the main principles and conditions for developing the world's first democratic constitution. Details the principles of the state. Displayed a rather mixed assessment of the domestic constitutional act and public political activities of its author – hetman-emigrant Philip Orlik.

В статті аналізуються головні принципи і умови розробки першої в світі демократичної конституції. Детально розглядаються її державотворчі засади, відображені доволі суперечливі оцінки цього вітчизняного конституційного акту та державно-політичної діяльності його автора - гетьмана-емігранта Пилипа Орлика.

Ключові слова: Конституція Пилипа Орлика, Бендерська конституція, «Орликіана», мазепинці, перша українська політична еміграція, гетьман-емігрант, перша демократична конституція в світі.

Пилип Орлик, безсумнівно, посідає особливе місце серед українських державних діячів першої половини XVIII ст. як один з найбільш активних учасників антиросійських визвольних змагань Івана Мазепи, перший гетьман-емігрант, невтомний і послідовний борець за визволення України, її суверенність і самостійність, автор першої в світі демократичної конституції.

Варто зазначити, що досить довгий період часу постать гетьмана Пилипа Орлика, його державотворча діяльність, політична, публіцистична та літературна спадщина лишалися маловідомими, доволі часто вкритими неправдивими і міфічними легендами. Ще за його життя в Україні активно поширювалися брехливі чутки про те, що він зрадив християнську віру й прийняв мусульманство, вмер у голоді і злиднях за кордоном, його ім'я піддавалося прокляттю в Гетьманщині поряд з іменем Івана Мазепи. В історичних розвідках вітчизняних дослідників XVIII-XIX століть, що перебували під наглядом царської цензури, Орлик довго залишався «рenegатом», «зрадником» російського царя і України. В радянські часи ім'я Пилипа Орлика в Україні згадувалося офіційними істориками та правниками лише в контексті критики головних ідеологічних засад українського буржуазного націоналізму.

Першу спробу об'єктивної оцінки діяльності Пилипа Орлика фактично здійснив Василь Рєзніченко, який в умовах Української

національної революції 1917-1920 рр. в 1918 році видав в Києві свою працю «Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність». Ця маловідома і непопулярна в ті часи тематика згодом була продовжена і якісно поглиблена відомим українським істориком Ільком Борщак, який в 20-х роках минулого століття, використавши знайдену в архіві Міністерства закордонних справ Франції документальну спадщину Пилипа та Грегора (сина гетьмана) Орликів, видав цілу низку наукових розвідок, присвячених їх життю та діяльності. В контексті розробки так званої «Орликіани» І. Борщак доволі тривалий час готував фундаментальне історичне дослідження «Франція і Україна. Історичні студії та нариси франко-українських взаємин в минулому». На жаль, автор так і не здійснив до кінця реалізацію своїх творчих задумів, оприлюднивши лише деякі їх фрагменти в окремих опублікованих за кордоном статтях. У них Пилип Орлик фактично вперше постав перед дослідниками і широким загалом читачів у зовсім іншій іпостаті: як видатна історична особа, один з послідовних і невтомних борців за відродження суверенної Української держави.

Дослідження даної проблематики згодом продовжив ще один представник української діаспори Борис Крупницький, який у Мюнхені підготував цікаву і ґрунтовну наукову розвідку із життєописом Пилипа Орлика «Гетьман Пилип Орлик (1672-1742).

Його життя і доля». Одночасно у Варшаві вийшов з друку так званий «Діарій»-щоденник гетьмана-вигнанця, в якому дослідники «Орликіани» знайшли багато відповідей на маловідомі сторінки особистого життя і багатогранної державотворчої діяльності його автора. На думку одного з біографів українського гетьмана шведського історика Альфреда Енсена, саме цей щоденник та інші автентичні документи Пилипа Орлика роблять його значно «симпатичнішим і ближчим до читача».

Говорячи про праці інших тогочасних дослідників насамперед державотворчої діяльності Пилипа Орлика, варто зазначити глибокозмістовну розвідку Миколи Василенка «Конституція Филиппа Орлика», видану в Москві в 1929 році. На той час це було фактично єдине історико-юридичне дослідження цієї першої вітчизняної конституційної пам'ятки, яке стало своєрідним орієнтиром для багатьох наступних поколінь істориків права в Україні. Водночас, варто зазначити, що ця праця не є детальним систематичним розглядом, а, скоріше, загальними роздумами і міркуваннями її автора. Конституцію П.Орлика він вважав першим українським конституційним актом, що відображав політико-правові ідеї української козацької старшини початку XVIII ст., спрямовані на захист її соціальних і правових інтересів, участь в управлінні Гетьманщиною та обмеження влади гетьмана. На думку М.Василенка, це була конкретна і відкрита конституційна відповідь старшини на гетьманування І.Мазепи, його попередників та відкрита незгода і засудження їх політики в Гетьманщині.

В умовах незалежності України завдяки новим розвідкам вітчизняних вчених «Орликіана» зробила значний крок вперед. Цікаві і неупереджені дослідження, присвячені різним аспектам життя і діяльності Пилипа Орлика та його сина Грегора підготували і опублікували відомі сучасні українські історики Олена Апанович, Володимир Замлинський, Омелян Прицак, Леонід Мельник та інші. Окремо в контексті зазначеної проблеми серед нещодавно створених праць слід назвати глибокозмістовні наукові історичні дослідження Василя Уляновського та Ореста Субтельного. Ці відомі автори крім детального висвітлення маловідомих біографічних сторінок життя гетьмана України в екзилі, приділяють значну увагу з'ясуванню головних причин і умов створення Бендерської Конституції 1710 року, детально і

кваліфіковано аналізують її зміст, дають об'єктивну історико-правову оцінку цьому першому вітчизняному конституційному акту, визначають його роль і вплив на подальший розвиток української правової і політичної думки.

В останні роки різноманітні важливі юридичні аспекти Конституції Пилипа Орлика розглянули у своїй праці О.Лукашевич та К.Манжул. Це дослідження фактично є першим цілісним юридичним розглядом цього документу. Воно містить низку оригінальних думок і торкається багатьох питань, на які попередні дослідники раніше не звертали своєї уваги. Згадані автори справедливо вважають, що Бендерська конституція не може бути конституцією в сучасному розумінні. Однак, на їх думку, це договірно-законодавчий акт, деякі пункти якого мають конституційне значення. В цьому сенсі, варто згадати і глибокозмістовну наукову розвідку О. Кресіна, в якій аналізуються обставини появи, джерела та характер Конституції П.Орлика, її правові норми, інститути та категорії в контексті конституційних та міжнародних актів того часу.

Як бачимо, постать українського гетьмана-емігранта П.Орлика, його державницька діяльність, зокрема, створена ним Бендерська конституція 1710 року, викликають все більший науковий інтерес вітчизняних істориків та правників. Але ця тематика ще має багато «білих плям», які залишилися без відповідей і об'єктивних оцінок і потребує глибоких і детальних розвідок науковців.

Пилип Орлик походив з родовитої литовсько-чеської сім'ї. Народився 21 жовтня 1672 року в м. Косуті поблизу Вільна. Його батько загинув під час польсько-турецької війни в 1673 році, воюючи на боці польського короля. Мати-вдова змогла дати синові добру на той час освіту: він навчався в єзуїтському колеґіумі в Вільні, а згодом в 1694 році успішно закінчив Києво-Могилянську колеґію. Природний талант, висока ерудиція, організаторські здібності дали змогу Пилипу Орлику швидко просуватися по службових щаблях тогочасної Гетьманщини. У 1698-1700 рр. він працював писарем у канцелярії київського митрополита, потім став старшим військовим канцеляристом, а згодом і регентом (управителем) справами Генеральної військової канцелярії. У 1706 році Орлик був призначений генеральним писарем, а невдовзі став найбільш довіреною особою і однодумцем гетьмана Івана Мазепи.

Як відомо, поряд з Андрієм Войнаровським (небожем І.Мазепи) Пилип Орлик в числі перших серед старшинського оточення Мазепи був посвячений у таємні плани бунтівного гетьмана, його намір зрадити Петра I та перейти на бік ворогів російського царя: шведського короля Карла XII та його польського союзника Станіслава Лещинського. Про ці події він відверто і детально розповідає своєму колишньому улюбленому вчителю і наставнику по Києво-Могилянському колегіуму Стефану Яворському в покайному листі, написаному влітку 1721 року.

Саме тоді після тривалих і безнадійних поневірянь на чужині в Орлика з'явився відчайдушний задум повернутися в Україну і просити помилювання в російського царя. В цьому листі він намагався виправдати свої дії і вчинки та довести, що був простим виконавцем волі Мазепи, який взяв з нього на хресті присягу на вірність. За словами Орлика, Мазепа відкрив йому свої таємні плани 17 вересня 1707р.: «До сего часу не смел я тебе прежде времени намерения моего и тайны тоей объявлять... А понеже теперь пред тобою не могло то утаитися, прето пред Всеведущим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, и не для вышших гоноров, не для большего обогащения, а ни для иных яковых нибудь прихотей, но вас всех, под властью и реиментом моим остающих, для жон и детей ваших, для общего добра матки моей отчизны бедной Украины, всего войска Запорожского и народу Малороссийского, и для подвышшения и розширения прав и волностей войсковых, хочу тое при помощи Божой чинити, чтоб вы з жонами и детми, и отчизна с войском Запорожским так от Московской, яки от Шведской стороны, не погибли. А если бым для яких —нибудь приватных моих прихотей тое дерзал чинить, побий мене Боже, в Троицы святой единый и невинная страсть Христова, на души и на теле» [16, с. 168-169]. Після цього відвертого зізнання Іван Мазепа примусив Пилипа Орлика на хресті присягнути собі на вічну вірність і незраду. Зрозуміло, що пізніше в Орлика постійно виникали серйозні вагання і сумніви. Він прагнув з'ясувати, чи дійсно в разі перемоги шведів над москалями становище України стане кращим і чи Мазепа до кінця впевнений в здійсненні своїх доволі ризикованих задумів. На ці цілком логічні питання Мазепа відповідав своєму підлеглому категорично: «Яйця курицу учат! Албо ж я дурак, прежде времени отступать,

пока не увижу крайней нужды, когда царская величество не доволен будет, не токмо Украины, но и государства своего от потенции Шведской оборонить»[16,с. 171].

Не дивлячись на безпосередню участь у таємних переговорах із Станіславом Лещинським та Карлом XII, Пилип Орлик залишився не до кінця переконаним в успішній реалізації задумів гетьмана Мазепи, постійно відчував їх можливий провал і наступні трагічні наслідки для себе, своєї родини і України в цілому. Як з'ясувалося, він міркував, як зупинити гетьмана в його аж занадто ризикованій політичній грі. Але зробити це так, щоб не зрадити свого патрона. Зрозуміло, що Орлик також боявся повторити трагічну долю усіх попередніх донощиків на Мазепу, насамперед, Кочубея та Іскри. Не бажаючи бути клятвовідступником і зрадником свого покровителя, Пилип Орлик вирішив через піддячого Олександра Меншикова, що на той час перебував у Білій Церкві, викликати від Петра I довірених осіб для складання нової присяги гетьмана і старшини на вірність російському царю. Як відверто зазначає Орлик, він «таким способом намеривался, без повреждения совести и присяги моей и фракцию Мазепину присекть и старшину всю от оной отвратить»[16,с.178]. Однак саме в цей час до Гетьманщини надійшла звістка, що донощиків на Мазепу Кочубея та Іскру царські чиновники жорстоко допитали, застосовуючи тортури, і відправили гетьману на страту як зрадників. Ця жахлива новина зупинила Пилипа Орлика в здійсненні його таємничих розрахунків і задумів. Пізніше, перебуваючи за кордоном в Бендерах, Мазепа доволі цинічно заявив Орлику: «если б ти мне не был верен, то також бы погибель, як и Кочубей...»[16,с.176].

На думку сучасного українського історика Василя Ульяновського, Орлик, очевидно, не знав тоді, що в доносі Василя Кочубея на Мазепу, переданому царським міністрам 10 квітня 1708 р., чотирнадцятим і двадцять п'ятим пунктами були звинувачення у прямій причетності до зради гетьмана і його генерального писаря Пилипа Орлика [18,с. 426]. Як з'ясувалося, Василь Кочубей та Захар Іскра мали власні рахунки із Орликом. Вони неодноразово жалілися іншим старшинам, що генеральний писар їх принижує, топче, публічно «лаяли в матеръ і всяко хулили и уничтожали...»[13, с.303]. За словами Іскри, «более всех знает все тайны заговора Мазепин писарь Орлик, потому что

через его руки идет вся гетьманская переписка» [18, с.427].

Як зазначається Орликом у згаданому листі до С.Яворського, він мав ще один досить важливий аргумент свого мовчання щодо таємних задумів Мазепи: «натура мне тое сама, с предков моих дала не быть предателем, и всякому над собою властелину верним быть.» . За його словами, «представляла мне совесть христианская присягу мою, которую на верную службу ему, Мазепе, единому яко гетману и пану своему (понеже царскому величеству будучи иноземцем и пришельцем в Украину а ни на подданство, а ни на верность, никогда не присягаем) обвязаний былем, и того ради почиталем себе в мыслях моих за пагубу душевную не токмо клятвopеступником, но и предателем пана и добродия своего, быть, и воздать ему неблагодарным сердцем злая возеблагая ненависть за возлюбление и за хлеб яд смертоносный» [16, С.176].

Як найбільш довірена особа гетьмана, Орлик брав участь в усіх таємних нарадах, що проводив Мазепа із генеральною старшиною. У листі до С.Яворського він підкреслює, що саме старшина настирливо штовхала гетьмана до рішучого розриву з царем, постійно картала його за нерішучість, навіть відверто шантажувала і погрожувала йому. Про свою роль в цих нарадах Орлик зрозуміло замовчує. Але у сварках із старшиною, не зважаючи, як зазначав І.Мазепа, на «ще розум молодий, дитинний» Орлика, старий гетьман, як правило, підтримував свого генерального писаря. Однак не дивлячись на свій досить молодий вік і досвід, Пилип Орлик доволі реально і тверезо дивився на розвиток подій, що відбувалися в Україні, і заздалегідь передбачав жадливі наслідки союзу гетьмана І.Мазепи із шведським королем Карлом XII для Гетьманщини і українського народу в разі його можливого провалу. Перед від'їздом з Батурина він ніби - то пророче сказав своїй дружині, що Мазепа «сам сгинет, и нас погубит» [16, с.175].

Все ж таки у вирішальний момент антиросійського виступу І.Мазепи, на відміну від більшості інших мазепинських старшин та полковників, Пилип Орлик, не вагаючись, поставив на карту весь набутий ним матеріальний достаток (і в підсумку втратив його) заради втілення в життя магічної ідеї Мазепи про незалежну самостійну Українську державу. Більше того, свідомо ризикуючи своїм життям, родиною, він залишався вірним цій ідеї і назавжди зберігав свою відданість

гетьману під час найтяжчих випробувань і найтрагічніших подій в особистому житті після жадливої доленосної поразки шведського короля Карла XII та його українського союзника гетьмана І.Мазепи в битві під Полтавою в 1709 році.

Ця подія стала чорним днем як для старого гетьмана, так і для всіх його справжніх однодумців. В обозі Карла XII і Мазепи Пилип Орлик з сім'єю тікає від перслідування росіян на південь України. Під час цієї панічної втечі, за його словами, « все мои животы в 30 возах с среблом и с грошми над Днепром пропали.» Його дружина зуміла зберегти лише одну шкатулку з листами Мазепи до Станіслава Лещинського, трьома царськими грамотами у справі Кочубея та Іскри і « клейнотами жони моей и килка тысяч червоних» [16, с.172].

На початку серпня 1709 року втікачі опинилися за межами України в Бендерах, де тодішні володарі цих земель – турки погодилися їх розмістити. Ситуація серед українських емігрантів була досить напруженою. Мазепа під час втечі тяжко захворів і майже не вставав з ліжка. Після Полтавської катастрофи козацька старшина була помітно знервована, не бачучи реальних перспектив і практичних можливостей повернення в Україну. Всього з Мазепою за кордоном залишилося близько 45 старшин, які дійсно вважали себе щирими і послідовними мазепинцями. Серед них були представники козацької еліти: гетьманів небіж і єдиний спадкоємець Андрій Войнаровський, генеральний писар Пилип Орлик, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний бунчужний Клим Довгополий, сини полтавського полковника брата Герцики, Іван Максимович, Ілля Ломиковський, Федір Миревич та інші [16, с.51].

Іншу категорію українських емігрантів становили прості і незаможні козаки з Гетьманщини. За даними О.Субтельного, їх було порівняно небагато – приблизно 500 чоловік [16, с. 52]. З часом їх кількість постійно зменшувалася, оскільки козаки всіма силами і методами прагнули повернутися в Україну до своїх покинутих восени 1708 року домівок.

Найчисельнішою групою серед українських втікачів були запорозці. Як відомо, після зруйнування Запорозької Січі Петром І частина січовиків під протекторатом турецького султана заснувала нову козацьку твердиню у пониззі Дніпра поблизу Олешок на території кримських татар. Однак

становище запорожців у новоствореній Олешківській Січі було доволі складним. Їм доводилося виконувати обтяжливі земляні роботи на спорудженні перекопських укріплень і брати участь у спільних із татарами походах. Січ не мала гармат і захисних укріплень. Користуючись цим, кримчаки часто нападали на козаків, грабували їх, убивали, забирали в полон, глумилися над святинями. Тому січовики всіма засобами намагалися повернутися в Україну. Але за наказом Петра I їх ловили і вбивали на місці. Як наслідок, значна частина запорожців вирішила приєднатися до Мазепи. За даними відомого вітчизняного дослідника запорозького козацтва Д. Яворницького, разом з ним в Бендерах було 3-4 тисячі запорожців [22, с.345].

Матеріальний та моральний стан українських вигнанців був жахливий. Майже все майно, яке вони мали раніше, було втрачено. При них залишилися лише особистий одяг, зброя, мізерні гроші і уцілілі коштовності. Багато запорожців змушені були продавати навіть свою зброю і наймалися чорноробами до місцевих багатіїв [10, с.20]. Як повідомляли російські урядовці цареві в 1710 році, “ запорожців біля Бендер та в Волоській землі з 4000. А козаки по турках і волохах працюють, сіно косять і жнуть і що де хто заробить, те й мають ”[16. с. 59].

На відміну від інших втікачів-емігрантів, заздалегідь передбачаючи можливість найгіршого розвитку подій, І.Мазепа зумів вивезти за кордон з собою майже все своє золото та дорожчизни. Хворий гетьман у Бендерах розмістився у невеликому скромному помешканні. За словами очевидців, воно було завалено мішками з золотом і коштовностями. Зрозуміло, що доля цього величезного скарбу серйозно турбувала Мазепу. При гетьмані в Бендерах постійно перебував лише його небіж Андрій Войнаровський. Саме він вважався його єдиним і законним нащадком. Але Войнаровському не було й тридцяти, і генеральна старшина справедливо вважала його надто молодим, недосвідченим і легковажним. На відміну від І.Мазепи, своєю закордонною резиденцією козацька старшина обрала не переповнені емігрантами Бендери, а більш спокійні Ясси, що знаходилися неподалік на території сусідньої Молдавії. Цю передислокацію козацької старшини ближче до Росії старий гетьман розцінив як можливу зраду і таємні намагання колишніх однодумців через молдавського господаря випросити в російського царя прощення і

помилування. Наскільки гострими і напруженими стали відносини між гетьманом та старшиною засвідчує зміст розмови, що наводить Пилип Орлик у згаданому листі до С.Яворського. “...Войнаровський за наказом його, Мазепи, не лише образив мене, але й на життя моє важив, а я жалісно йому дорікав: “Чи така за вірність мою нагорода?” Відказав він: “Якби ти мені не був вірний, то також би загинув, як і Кочубей”. І через те я змушений був від нього поїхати до Ясс”[16. с.176].

І без того доволі напружену ситуацію у таборі українських емігрантів серйозно ускладнювали своїми непередбачливими діями постійно невдоволені запорожці. Вони вважали Мазепу головним винуватцем їхнього жалюгідного становища в еміграції. Ще до прибуття до Бендер після подолання турецького кордону вони напали на гетьманський обоз і, сподіваючись на помилування, хотіли схопити бунтівного гетьмана і видати його російському царю. Мазепу та його величезний скарб врятувало тоді лише рішуче втручання в конфлікт з січовиками ад'ютанта шведського короля поляка Станіслава Понятовського. Але в липні 1709 року запорожці в черговий раз взбунтувалися. Щоб припинити виступ і заспокоїти заколотників, Мазепа і Карл XII змушені були вдатися до щедрих обіцянок і подарунків січовикам[16, с. 53].

Порозуміння і єднання різних верств українських вигнанців відновилося знов лише після смерті гетьмана І. Мазепи в ніч з 21 на 22 вересня (по старому стилю) 1709 року. Дехто з істориків називає іншу дату – 22 серпня. Однак, на думку В. Ульяновського, вона легко спростовується свідченням кількох очевидців і, насамперед, Пилипа Орлика, який 2 жовтня (22 вересня старого стилю) 1724 року, згадуючи цю трагічну дату, записав у своєму щоденнику: “Сьогодні, в понеділок, є річниця смерті Мазепи в Бендерах в 1709 році”[18, с.430].

До цього часу для вітчизняних дослідників залишається нез'ясованим, чи висловив перед своєю смертю І.Мазепа відповідні рекомендації щодо кандидатури нового гетьмана і чи залишив конкретні розпорядження відносно наступної долі своїх скарбів. Напевно, зробити цього так і не встиг. Як наслідок, після його кончини перед українцями – емігрантами відразу постали три найбільш важливі і гострі проблеми:

- обрання нового гетьмана;
- визначення першочергових і перспективних напрямків його

діяльності та української еміграції в цілому;

- доля державного і особистого скарбу Мазепи.

Зрозуміло, що в цих умовах серед українських емігрантів в першу чергу, розпочалася шалена боротьба за багатий спадок покійного гетьмана. Відразу визначилися протидіючі сторони: небіж Мазепи Андрій Войнаровський і генеральна старшина. Визначальним у цій суперечці було питання про те, чи були гетьманові скарби його приватною власністю, а чи надбанням Війська Запорозького. Якщо приватною, то Войнаровський мав на них повне право як єдиний Мазепин спадкоємець, а якщо власністю Війська, то ними мали розпоряджатися новообраний гетьман і генеральна старшина.

Козацька старшина вирішила залучити до вирішення цих складних проблем Карла XII. 22 жовтня 1709 року вона надіслала королеві меморандум під назвою “Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстрату Швеції”. У ньому вона висловлювала задоволення і надію із приводу поновлення дружніх зв'язків України зі Швецією, які, на її думку, допоможуть скинути з України “московське ярмо”. Старшина уклінно просила Карла XII, як і раніше, бути її захисником і, якщо він укладе союз із Портою чи підпише мирну угоду з царем, не забувати про інтереси Української держави. Як благочестивий жест щодо світлої пам'яті Мазепи, старшина пропонувала поховати його тіло в стародавньому монастирі в Яссах, де він матиме більш придатну могилу, ніж у Бендерах. Козацька старшина висловлювала ще одне прохання: чи не зволить король повідомити їй про всі плани покійного гетьмана щодо України? Цього прохання Карл XII виконати не зміг, і це в котрий раз засвідчило, як надійно тримав в таємниці Мазепа свої задуми і плани.

В зазначеному меморіалі вказувалося, що після смерті І.Мазепи “судно руської нації й запорозького війська” може правильно спрямувати і врятувати лише Карл XII. Водночас висловлювалося настійливе бажання якомога швидше обрати нового гетьмана. Козацька старшина прохала “визначити якусь особу з королівського боку для виконання цієї повинності, оповісти запорозькому війську вільний вибір нового гетьмана й призначити час і місце вибору”[18, с.431].

Проте, як наголошувалося в меморіалі, вибори нового гетьмана можуть бути

проведені лише після вирішення питання про Мазепині скарби. Ця проблема пов'язувалася з важливими політичними справами. Мовляв, якщо гетьманська скарбниця порожня, важко буде обрати нового гетьмана. Адже як він виконуватиме свої повноваження й продовжувати боротьбу проти росіян, не маючи грошей – “нервів війни”? Звернувся до короля й Войнаровський, зазначивши, що він також має бажання боротися проти росіян, але не розуміє, чому цю боротьбу треба фінансувати з особистих коштів його дядька. Так, за словами О.Субтельного, виникла типова емігрантська сварка, в якій шляхетні фрази та наміри переплелися з особистими корисними мотивами й інтересами[16, с.53-54].

Враховуючи, що мова йшла про величезні гроші, шведський король пішов назустріч висловленим проханням і призначив спеціальну комісію по вивченню цієї фінансової проблеми. Адже, як з'ясувалося, ще перед Полтавською битвою він позичив у Мазепи 60 тис. талерів і хотів і в Бендерах отримати в борг аналогічну суму від майбутнього власника Мазепиного скарбу. Створена шведським королем комісія прийшла до висновку, що Мазепі, як і більшості попередніх українських гетьманів, дуже важко було відрізнити особисту власність і власність війська Запорозького. Як наслідок, гетьмани весь час незаконно привласнювали державні кошти. Однак довгі дебати, очевидно, засвідчили, що головна причина криється в іншому: в тогочасній козацькій Україні ще погано розрізняли сутність приватної і громадської власності. Цілком можливо, що саме в ході гострої фінансової суперечки з Андрієм Войнаровським козацька старшина зрозуміла всю сутність і складність цієї проблеми й намагалася позбутися її через кілька місяців в процесі розробки “Бендерської конституції” 1710 року.

В цьому зв'язку варто відзначити деякі аспекти дебатів про громадські та приватні інтереси. Коли старшина звинувачувала Мазепу в зумисному об'єднанні своїх особистих коштів зі скарбницею Війська (на шкоду останній), то Войнаровський відповідав, що в цьому не було нічого нового, бо так робили майже всі гетьмани, в тому числі й Хмельницький. Більше того, полковники й сотники в своїх урядах повторювали цю негативну практику. Цікавою й промовистою була його заява з цього приводу. Відповідаючи на твердження старшини, що в інтересах “громадського

добра” слід використати Мазепині багатства для дальшої боротьби проти Москви, Войнаровський заявив, що “громадські справи треба ставити вище від приватних тоді, коли вони не валяться до ґрунту, а лишують надію на недалеку поправу, та коли вони нищать цю надію, природніше видається рятувати особу, життя, здоров'я й усе, що з ним зв'язане”. На думку О.Субтельного, це було своєрідне кредо не лише Мазепиного небожа, але й козацької старшини в цілому, яка за часів гетьманування І. Мазепи не підтримала спроб гетьмана захистити українські “права й привілеї” від царевних зазіхань [16, с.55].

Гостре обговорення даної проблеми яскраво засвідчило, наскільки глибокими в свій час виникли суперечності між Мазепою і старшиною. Критикуючи фінансову практику гетьмана, колишні однопідоумці Мазепи з прикрістю згадували його самодержавні методи керівництва і навіть відкрито стверджували, що “й москалі, й гетьман наложили ярмо на Україну”. В свою чергу, відповідаючи, що йому дивно чути, як “освободителя батьківщини проголошують її гнобителем”, Войнаровський доволі цинічно зауважував, що його дядько завжди відчував до старшини не так огиду, як зневагу, нерідко картаючи її представників за “їхню невчену мову та брутальні манери”. На запитання, чому вона не скаржилася цареві на гетьманові зловживання, старшина відповіла, що не хотіла руйнувати державного ладу, похмуро додавши, що цар “не вірив би й янголові, якщо той доніс би про надужиття гетьмана” [16, с.55].

В кінцевому підсміку справу про Мазепині скарби виграв Войнаровський. Як згодом з'ясувалося, він був розумніший і неперекірливіший у засобах, аніж його опоненти. Він зумів підкупити свідків, пообіцявши їм частку багатства, хоча й дуже мізерну, і дав зрозуміти шведському королеві, що й надалі буде позичати йому гроші на доволі вигідних умовах. За даними О.Субтельного, восени 1709 р. Войнаровський позичив Карлові близько 40 тис. талерів, у березні 1710 р. – близько 100 тис., і в січні 1711р. – близько 60 тис. рейхсталерів. Загальна сума позики Мазепи та Войнаровського шведському королеві перевищила 300 тис. рейхсталерів [16 с.55]. Зрозуміло, що такі фінансові операції краще здійснювати, якщо багатства будуть у приватних руках, а не під громадським контролем (тобто контролем старшини). Тому Карл XII прийняв рішення, яке його більше

влаштувало, і скарб Мазепи було віддано Войнаровському.

Після такого висновку комісії серед українських емігрантів ширилися чутки, ніби козаки почали вимагати, щоб саме Андрій Войнаровський і став новим гетьманом. Адже ще раніше він нерідко заміщав Мазепу, та й всю його скарбницю прибрав до своїх рук. Однак вони отримали негативну відповідь Войнаровського і гетьманство було покладене на Орлика, який спочатку не погоджувався приймати його з пустими руками, але через настійливі наполягання шведського короля змушений був в кінцевому підсміку погодитись. При цьому Войнаровський обіцяв Орлику, якщо той прийме гетьманство, виплатити 3000 дукатів, а кошовому Гордієнку 200 дукатів за підтримку козацтвом цього вибору [18, с.434].

На думку В.Ульяновського, ці факти викликають великий сумнів. Особливо чутки про те, ніби козаки вимагали згоди Войнаровського стати гетьманом. Адже весь ганебний судовий процес за спадщину Мазепи назавжди розірвав стосунки між ним та українською еміграцією. Сам Войнаровський заявляв, що нічим не зобов'язаний Україні – але Польщі, куди й подався з Бендер. Орлик зміг добитися лише того, що шведський король не виплачував Войнаровському старий борг у 60 000 талерів. Однак Орлик як новий гетьман їх теж не отримав [18, с.434].

Внаслідок такого вирішення фінансової проблеми українська еміграція та її ще не обраний гетьман залишилися без військової скарбниці і засобів не лише для якихось практичних дій чи боротьби, але й для простого людського існування.

Як показали наступні події, козаки – емігранти нового гетьмана не обирали цілих півроку. В цей час в Україні Петро I вже давно фактично призначив наступним гетьманом Івана Скоропадського. Проте козацька старшина та запорожці на еміграції вирішили не визнавати його. Було прийнято рішення чекати перемоги Карла XII над Петром I, повернення в Україну і законних перевиборів козацького керманіча. Однак час спливав, нічого не змінювалося, а діяти було конче необхідно. Тому питання про вибори нового гетьмана, нарешті було поставлене в таборі українських емігрантів під Бендерами. На посаду гетьмана розглядалося три можливих кандидатури: небіж Мазепи Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко і генеральний писар Пилип Орлик. Як відомо, перший був ще занадто

молодий, втратив авторитет і повагу козаків у брудній сварці за дядькові скарби та й взагалі не мав ніякого бажання тримати гетьманську булаву. Другий не мав необхідної популярності і підтримки серед козаків. Орлик же користувався заслуженим авторитетом, відзначався неабияким розумом, широкими знаннями й дипломатичним досвідом. Саме його підтримував Карл XII, який ще 28 вересня 1709 р. викликав Орлика в Бендери для розгляду питань про поточні державні справи і перспективи боротьби за українську державність.

Як з'ясувалося, шведський король також мав власні мотиви і причини щодо необхідності швидкого обрання нового гетьмана. Адже ще в Бендерах, пригнічений поразкою під Полтавою, Карл XII мріяв про обов'язковий реванш і виношував плани нового успішного військового наступу на російського царя. Своїм союзником у реалізації цих масштабних задумів він бачив Туреччину і розумів, що під вмілим керівництвом і запорожці могли б стати дуже корисними у цій наступній військовій кампанії.

Розуміючи обмежене коло реальних кандидатур і боючись втратити прихильність та підтримку шведського короля, Орлик в кінцевому підсумку неохоче згодився на гетьманство. Але дав згоду тільки на певних умовах: Карл XII повинен чітко і офіційно заявити про свої зобов'язання щодо майбутнього України. Зокрема, Орлик вимагав від короля гарантії, що той не замириється з росіянами, доки «московське ярмо не буде знято з України й країна не повернеться до своїх давніх вольностей». Карл XII погодився з цими вимогами і 10 травня 1710 р., невдовзі після церемонії виборів гетьмана, видав «Diploma assecuratorium pro duce et exercitu zaporoviensi», в якому зобов'язався і надалі допомагати українцям у їхній справедливій боротьбі проти Москви й боротися за права, привілеї та свободи українського народу й Запорозького Війська [16, с.57].

5 квітня 1710 року під Бендерами на загальній козацькій раді Пилипа Орлика одностайно було обрано гетьманом України в екзилі. Даючи оцінку цій події, відомий український історик права академік Микола Василенко наголошував, що обрання нового гетьмана відбувалося цілком вільно, без жодного тиску сторонньої пануючої влади [18, с.435]. Карл XII на раді був відсутній. Він лише затвердив її рішення як протектор України. Церемонія обрання мала важливу

особливість: вперше новообраний гетьман обирався за кордоном, на чужині і вперше в історії українського козацтва він укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де були чітко зазначені умови, на яких новий козацький чильник отримував гетьманську булаву. В українській історіографії цей правовий акт назвали «Бендерською конституцією», або Конституцією Пилипа Орлика 1710 року. Повна назва укладеної угоди в перекладі з латині на українську мову звучить як «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» між яснвольможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим яснвольможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах [14, с.25].

За своєю формою Конституція була побудована за зразком угод, які польська шляхта укладала із своїми виборними королями. Вона складалася з 16 статей, дуже різних за своїм обсягом, змістом і значенням, які, на думку О. Субтельного, стосувалися переважно питань практичної політики, а не принципів. Однак за цими умовами проглядалися політичні погляди та інтереси не лише мазепинських емігрантів, а й багатьох їхніх однодумців, що залишилися на той час в Україні. Цей конституційний акт, розроблений невеличкою групою українських дисидентів-вигнанців, не був звичайною теоретичною вправою чи намаганням відірваних від тодішніх українських реалій ідеалістів видати бажане за дійсне. Адже на час появи Конституції, уже йшли практичні приготування до нового походу проти російського царя. Отже, «Бендерська конституція» фактично проголошувала, які реальні радикальні зміни мазепинці планували запровадити в Гетьманщині після переможного повернення з еміграції.

Конституція Пилипа Орлика починається з стислого огляду історії «народу бойового стародавнього козацького». Колись цей народ був такий могутній, що загрожував навіть «Східній державі», тобто Візантії, але через гріхи свої потрапив під панування Польщі. Заради пригнобленої віри «славної пам'яті Богдан Хмельницький» підняв повстання проти поляків і, з тієї самої причини, прийняв зверхність Москви. Але це призвело до спроб останньої знищити традиційні права та вольності козаків. Тому

Мазепа, “поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни”, спробував зарадити лихові, порвавши відносини з Москвою й уклавши союз зі шведами. Щоб завершити його справу, Військо Запорозьке обрало своїм гетьманом Пилипа Орлика.

Деякі дослідники «Бендерської конституції» зазначали, що її статті видаються зібраними без жодного логічного змісту і впорядкування. Але детальніше вивчення цього документа, на думку О. Субтельного, показує, що його 16 пунктів досить чітко розбиваються на чотири логічно змістовні категорії [16 с. 61] .

I. Загальноукраїнські проблеми (статті 1—3)

У статті першій, зокрема, зазначається, що православна віра, заради якої Хмельницький в свій час прийняв московське заступництво (цей пункт неодноразово повторюється), має бути в країні панівною релігією. Жодна інша віра, особливо іудаїзм, не допускатиметься. Прагнення українців порвати з Москвою підкреслювалося рекомендацією: щоб піднести престиж Київського митрополита й усунути московський вплив, українці повинні знову перейти під зверхність Константинопольського патріарха, оскільки «звитязний» народ козацький був просвітлений у столиці апостольській константинопольській» [14 с. 27]. Напевно, недавнє підпорядкування Київського митрополита Московському патріархові в 1680 році, ще боляче сприймалося українцями, особливо духовенством, з яким Орлик підтримував давні добрі відносини. Варто зазначити, що впродовж усієї своєї діяльності в еміграції Орлик мав також тісні стосунки з Константинопольським патріархом, який неодноразово приходитиме на допомогу українським вигнанцям.

Викликає подив, що єдина, й до того ж непряма, згадка про Україну як державу зустрічається у статті другій, де наводяться її кордони: “Як кожна держава (в документі застосовано польський термін панство) складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої і від Московської держави була” [14, с. 27]. За прикладом Богдана Хмельницького, кордоном із поляками проголошено річку Случ. З іншого боку, про чіткий кордон із Московщиною не говориться, бо це питання було доволі проблематичним через Слобожанщину, яка, маючи переважно українське населення, знаходилася під російською юрисдикцією. У статті третій гетьмана було уповноважено укласти союз із Кримським ханством,

“оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави” [14, с. 29]. Ця заява означала: якщо Україна бажає відійти осторонь від Москви, такий альянс має бути не тимчасовим, а постійним. Очевидно, творцям Конституції було доволі важко за кордоном знайти надійних союзників в боротьбі проти Москви. Ось чому вони, напевно, забули про трагічні наслідки для України попередніх українсько-кримсько-татарських союзів, починаючи від Б.Хмельницького і продовжуючи його послідовниками. На жаль, як показали наступні події, П.Орлик ніякої користі від цього союзу в кінцевому підсумку так і не отримав, а, як і усі його попередники, у вирішальний момент боротьби за відродження української державності був зраджений кримськими татарами.

II. Проблеми запорозького козацтва (статті 4—5).

Враховуючи те, що запорожці становили в Бендерах переважну більшість українських емігрантів, їхні інтереси були досить широко представлені в Конституції 1710 року. У статті 4 детально ідеться про їхню головну проблему — російську військову присутність у пониззі Дніпра. Як відомо, протягом останніх десятиліть XVII ст. росіяни побудували уздовж Дніпра та Самари цілу низку фортифікаційних укріплень, головним чином задля захисту від татар. Вільнолюбивих запорожців дуже дратувало, що ці форти давали змогу росіянам постійно втручатися й у їхні внутрішні справи. Тому запорожці вимагали: якщо в ході майбутнього походу “Запорозьке військо не очистить тих ґрунтів своїх і Дніпра од московського насильства”, гетьман повинен спробувати переконати шведського короля, в разі підписання мирної угоди з царем, добитися виводу російських військ із цих земель [14, с. 29]. У наступній статті під контроль запорожців планувалося передати Терехтемирів, місто, що віддавна слугувало їм за шпиталь і місце для перебудовування старих і недужих козаків. Сповнені рішучості тримати пониззя Дніпра як свою заповідну і законну територію, запорожці бажали отримати ряд ключових міст усього регіону, а також гарантію гетьмана допомагати їм не допускати сторонніх втручань у їхні внутрішні справи [14, с. 29-30]. За словами Дмитра Яворницького, в цьому політичному акті запорожці чітко визначили усі ті вимоги, які були в їхньому розумі і які вони висували по часткам в різний час усім. Гетьманам з часів Виговського і усім царям з часів царя Олексія

Михайловича. У них було повністю викладено весь ідеал їх політичних устремлінь, які передові люди з запорозького війська хотіли бачити здійсненими, як в Малоросії, та на Запорозжі [22, с. 347]. Фактично, на думку О.Субтельного, ці статті надавали запорожцям широкому автономію, яку інші гетьмани-попередники П Орлика визнавати не бажали і постійно боролися проти неї [16, с. 63].

III. Питання, що стосуються гетьманової влади (статті 6—10)

Безсумнівно, головну і центральну тему Конституції Пилипа Орлика відкриває цілком риторичне запитання: якщо в автократичних державах постійно проводяться наради і якщо навіть самодержці прислухаються до порад своїх міністрів, то чому в такого вільного народу, як козаки, обрані керівники не повинні радитися з козацькою верхівкою? Тим більше такі демократичні традиції існували в недалекому минулому. Ця проблема виникла лише тоді, вважають автори документа, коли гетьмани опинилися під владою самодержавних правителів і від них узаконили самовладно таке право і в Україні: “Так хочу, так повелюю!” Сумнівів немає, хто були автори цих статей: представники генеральної старшини, яка вже давно обурювалася, що її практично усунуто від процесу прийняття доленосних рішень у Гетьманщині. Тепер вона дістала реальний шанс знову здобути свій політичний вплив. Щоб тримати майбутніх гетьманів під своїм контролем, генеральна старшина вимагала запровадження в Гетьманщині дорадчого права. Зокрема, від гетьманів в Конституції вимагалось, щоб вони радилися з генеральною старшиною та полковниками щодо всіх важливих питань, особливо тих, що стосувалися міждержавних відносин. Крім того, кожен полк мав обирати «по одній значній старовинній, добrorозумній та заслуженій особі». Передбачалося, що ці полкові представники братимуть участь у дорадчих зібраннях, які проводитимуться тричі на рік [14 с. 30-31]. У політичному сенсі стаття 6 була найважливішою в конституції, оскільки дозволяла старшині контролювати діяльність гетьманів, подібно до того, як польська шляхта контролювала своїх королів. Зрозуміло, що у цьому була певна логіка, адже козацька старшина фактично відкрито виступала проти Мазепиних самодержавних методів гетьманування, керуючись

аналогічними мотивами, з яких сам гетьман нещодавно відкидав абсолютизм царя Петра I.

Варто зазначити, що на запровадженні дорадчого права владні повноваження старшини не закінчувалися. Конституція також забороняла гетьманам карати тих, хто ображав їхню честь: ці справи повинен розглядати спеціальний трибунал старшини – Генеральний суд(стаття 7) [14 с. 31]. В усіх важливих справах, чітко і послідовно просліджується прагнення старшини розмежувати громадський і приватний сектори — гетьман мав використовувати відповідних чиновників Війська, а не своїх особистих слуг (стаття 8) [14 с. 32]. Після гострої суперечки за Мазепині багатства старшина особливо прагнула розмежувати доходи Війська і гетьмана. З цією метою пропонувалося запровадити посаду генерального підскарбія, на яку могла бути обрана лише “людина значна й заслужена, маєтна і добросовісна” (стаття 9) [14 с. 32]. Водночас гетьмана позбавлено доступу до державних коштів; він мав жити тільки за рахунок власних маєтностей, спеціально виділених для його посади. Кожен полк також повинен був обирати двох підскарбіїв з аналогічними обов'язками і повноваженнями. Таким чином, і в економічному, і в політичному сенсі ці статті радикально обмежували владні повноваження гетьмана і значно збільшували владні можливості генеральної старшини в Гетьманщині. Як цілком слушно зазначають відомі дослідники історії української держави В. Смолій та В. Степанков, Конституція Пилипа Орлика була спрямована проти встановлення в Україні монархічної форми правління в особі спадкоємного Гетьманату і передбачала утвердження ідеї олігархічної роботи [15, с. 218].

IV. Ліквідація соціально-економічних зловживань в Гетьманщині (статті 10—16)

Заключна частина Конституції присвячена ліквідації зловживань козацької верхівки в Гетьманщині. Справді, зважаючи на величезний вплив старшини в Бендерах, до цього акту ввійшли деякі статті, які безпосередньо зачіпали інтереси козацької еліти. Можливо, ці статті було введено до Конституції лише з пропагандистською метою, щоб привернути на свій бік простий люд. Однак це малоімовірно, як зазначає О.Субтельний, оскільки немає жодних свідчень того, що статті взагалі розповсюджувалися. Ймовірно, що інтереси нижніх верств обстоювали запорожці,

більшість яких вийшла з цієї категорії населення України. Проте це не пояснює, чому в зазначених статтях порушено такі питання, як корупція посадових осіб і безрадісне становище українських міст. Тому можна припустити, що ці статті відбивали бажання їхніх авторів виправити деякі з найразючіших вад Гетьманщини навіть за рахунок власних класових інтересів. Не виключено, що заключна частина Конституції Пилипа Орлика є конкретною відповіддю її творців на антинародну соціальну політику І.Мазепи, що стало однією з головних причин провалу його антиросійських визвольних змагань.

Стаття 10 застерігає старшину, щоб вона не використовувала своїх посад задля визиску козаків, селян і ремісників. Заборонялася практика купівлі посад, оскільки «всілякі утиски та здирства бідним людям походять здебільшого від владолюбних накупів». Для ліквідації такої корупційної практики, гетьман зобов'язувався слідкувати за тим, щоб усі посади, особливо полковницькі, були виборними [14 с. 32-33]. Турботу про нижні верстви українського суспільства висловлено в статтях 11, 12 і 14, у відповідності з якими родини козаків, що перебували в поході, удови й сироти звільнялися від сплати податків та виконання різноманітних повинностей, обмежувався, зокрема, обтяжливий для селян обов'язок забезпечувати перевезення військових чиновників [14, с. 33-35]. Планувалося вжиття необхідних заходів, які полегшували б податковий тягар для найбідніших селян. З огляду на те, що в Україні, як і в усій Східній Європі, відносини між місцевою знаттю та містами були вкрай напружені, особливо вражає стаття 13, в якій говориться про жажливе зубожіння міст і пропонується, щоб «столичне місто Київ та інші українські городи» і надалі зберерегли свої права та привілеї, тобто самоврядування згідно з Магдебурзьким правом [14, с. 34]. У двох останніх статтях Конституції знову пропонуються конкретні заходи щодо полегшення тяжкої долі бідноти в Україні. Стаття 15, зокрема, передбачала, що податки з селян, які за свій кошт утримували гетьманські компанійські та сердюцькі полки, мають бути скасовані [14, с. 35], а остання стаття зобов'язує гетьмана пильно слідкувати, щоб ринкові комісари не збирали з ярмаркових торговців таких високих податків, «через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитись на ярмарок» [14, с. 35].

Отже, за оцінкою сучасного українського правника О.Кресіна, Конституція Пилипа Орлика 1710 р. стала першим українським конституційним проектом. Вона встановила форму правління, яку можна визначити як парламентсько-президентську республіку. Уперше в українській історії було створено правові основи представницького правління та парламентаризму. «Пакти» розподілили владні повноваження, що до цього часу належали цареві, між органами влади Війська запорозького та створили правові передумови для подолання розірваності українського політичного і правового процесів. Так само вперше було відрегульовано проблеми державного устрою Війська Запорозького, створивши умови для інтеграції Січі [9, с. 201].

Аналізуючи основні положення цього першого вітчизняного конституційного акту, М.Грушевський зазначав: «Хоч ці постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удалося ніколи, - але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах сих багато нового, що могло бути важним кроком наперед» [5, с. 383]. На його думку, Конституція Пилипа Орлика в першу чергу була спрямована проти гетьманської «самодержавної влади», що узаконила своїм «самовластям право: так хочу, так повеліваю» і проголошувала замітні початки чисто парламентського устрою» [5 с. 383-384].

Згаданий вище відомий український історик права акад. Микола Василенко називав цей документ як «своєрідну українську Конституцію, яка свідчить про напрямок політичної думки української еміграції того часу... Ідеї, закладені в основу угоди Орлика, поділяли не лише емігранти, але й найбільш свідомі частина старшини, яка не пристала до Мазепи». Договір був розрахований на те, що він діятиме на Україні як правовий акт після повернення емігрантів. Отже, він може вважатися конституційним актом, де обґрунтовується державний лад України. В свою чергу, даючи оцінку Конституції Пилипа Орлика, Олександр Оглоблин підкреслював, що це був колективний вияв української політичної думки, підсумок дискусій 1709—1710 рр. трьох українських політичних сил — гетьмана, старшини, запорожців. За його словами, Конституція декларувала станова виборну гетьманську монархію парламентського типу [18, с. 436-437] і стала «вікопомним помічником української державно-політичної думки» [20, с. 133].

Цей документ, на думку В. Замлинського, випереджав свій час. Своїми ідеями, демократичними засадами, змістом і державницькою спрямованістю Конституція випереджала й суспільну думку тогочасної Європи. Навіть французькі просвітителі ще тільки наближалися до розробки тих суспільних ідей, які були закладені в Конституції Орлика. Вона стала реальною моделлю вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві на свободу і самовизнання, модель, що базується на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя [8, с. 347].

Признаний ідеолог українського інтегрального націоналізму Дмитро Донцов у своїй праці «Історія розвитку української державної ідеї» зазначив, що «це була перша – в сучасному розумінні цього слова – конституція України. Ця конституція, як також інші постанови договору, представляють інтересний проект державного ладу, що був вироблений 79 років перед Великою французькою революцією. В дійсність цей проект не перейшов. Повстання, яке підняли в 1711 р. гетьман Орлик і його прихильники на Україні, що лишилася під владою Росії, – не вдалося. Задавлення цього повстання й погром під Полтавою розпочали новий розділ в історії української державної ідеї і України взагалі [7, с. 17]. Відомий сучасний український вчений і політолог С. Телешун, зазначає, що поява першої в світі конституції саме в Україні є фактом визначним: адже першу конституцію було написано в країні, яка тільки почала боротися за свою державність. За його словами, подальша світова історія показала, що конституційне закріплення правових норм відбувається саме в часи соціальних катаклізмів і зміни економічних формацій тощо, тобто під час пошуку народами шляхів державотворення [17, с. 19]. А на думку О. Апанович, Конституція Пилипа Орлика є однією з найвидатніших історичних державно-політичних пам'яток і мусить зайняти належне їй місце в європейській історіографії і, що цікаво, зберігає певну актуальність для депутатського корпусу сучасного парламенту незалежної самостійної України [1, с. 220].

Водночас варто зазначити, що не всі дослідники «Бендерської Конституції» одноставно і тільки в позитивному плані оцінюють цей юридичний акт. Зокрема, Орест Субтельний у своїй праці «Мазепинці» зазначає, що «з погляду тогочасних вартостей *Pacta et Constitutiones* сповнені, духу просвітництва й добрих намірів. Цей

документ визнає права старшини, простоліуду, запорожців і міст. Він засуджує абсолютистські прояви в діяльності гетьмана, стверджує принцип виборності, засуджує корупцію й проводить межу між державною та приватною сферами. Готовність старшини боротися із зловживаннями в суспільстві, в якому «вона домінувала,— добрий знак для територіальної еліти. Ця готовність мала в тогочасній Східній Європі небагато паралелей».

Окрім цього він підкреслює, що «аналіз «конституції» викликає водночас і певний скептицизм. За словами О. Субтельного, автори документа поступалися речами, якими не володіли. Наприклад, «конституція» різко обмежувала прерогативи гетьмана, але гетьман у вигнанні багатьма з цих прерогатив користуватися не міг; у деяких статтях старшина погоджувалася утримуватися від корупції та визиску селян і козаків, але на такі поступки їй не важко було зважитися, оскільки вона нічим не володіла, окрім хіба що одягу на своїх плечах; запорожцям обіцяно землі в пониззі Дніпра, але тими землями володіла Росія. Отже, на його думку, хоча наміри мазепинців гідні похвали, не варто поспішати з висновками щодо того, наскільки реальними були пропоновані заходи й чи могли вони бути здійснені» [16, с.65].

Не у великому захваті від Конституції Пилипа Орлика був і відомий український історик Іван Крип'якевич. Позитивно оцінюючи її роль і значення в справі реформування державного устрою Гетьманщини, він відзначав її обмеженість в тому, що всі пункти цього конституційного акту мали егоїстично класовий чи груповий характер: ішлося про охорону і збільшення соціальних та політичних «вольностей» окремих груп, а не про зріст забезпечення держави. З питань загального значення порушене тільки одне – закріплення західного кордону, і то по Случі. Творці конституції, – на його думку, – старшина і запорожці – не виявили широкого політичного світогляду» [10, с. 237-238].

Як бачимо, не дивлячись на майже одноставні позитивні оцінки і відгуки дослідників щодо Конституції Пилипа Орлика, водночас можна констатувати, що в науковій літературі до цього часу відсутній єдиний погляд на її правовий зміст і характер. Як відома, більшість вчених визнали «Пакти» як першу конституцію не тільки Війська Запорозького, але й взагалі як першу демократичну конституцію в світі. Інші фахівці називають цей документ конституційним

актом, своєрідним договором між тогочасними українськими провідними політичними силами. Разом з тим практично всі дослідники наголошують, що «Бендерська конституція» не була суто емігрантським твором, а відбивала розвиток українських політичної і правової теорії та практики й розроблялася як документ, що регулюватиме конституційні питання у Війську Запорозькому після його виходу зі складу Російської держави.

Зрозуміло, що наступним актом політичної діяльності П. Орлика було б впровадження своїх задумів у життя, для чого треба було звільнити Україну. Для військового походу в Україну сили було замало, тим більше, що в своїх планах Орлик мав визволити Правобережну, Лівобережну та Слобідську Україну. Через це він у січні 1711 року йде на союз з татарами за аналогічним зразком, що його укладав у свій час з ними Богдан Хмельницький. Вже у березні 1711 року він разом із білгородськими та буджацькими татарами вирушив на Правобережжя. Разом з Орликом брали участь в цьому поході також поляки, що визнавали королем Станіслава Лещинського і служили шведському королю. Гетьман звернувся з універсалами до українського народу і розіслав їх по Україні. Він надіслав листа і до лівобережного гетьмана Івана Скоропадського, пропонуючи йому, гетьманський титул. Але Скоропадський на ці пропозиції не погодився. Навпаки, він вислав на Правобережжя проти Орлика військо на чолі з генеральним осавулом Бутовичем. Водночас, російське військо рушило на Лівобережжя. Цар для надійної застави заарештував жінок генеральної старшини Лівобережжя, навіть дружину І.Скоропадського. Так само було затримано дружин правобережних полковників. Не зважаючи на це, Правобережжя України підтримало Орлика. Бутович під Лисянкою був розбитий і полонений. В російських руках лишалася тільки Біла Церква, яку Орлик, однак, узяти не міг, бо не мав гармат. На думку В.Смолія та В.Степанкова, не виключено, що саме в цей час у полкових і сотенних канцеляріях знімалися копії з Конституції Пилипа Орлика й здійснювалися перші кроки на шляху до її втілення в життя [15, с. 219-220]. За словами О.Пріцака, В. Замлинського, Л.Мельника та ряду інших дослідників з 1711 по 1714 роки цей перший вітчизняний конституційний акт був розісланий для керівництва до полкових та курінних канцелярій і мав правову силу в

окремих регіонах Правобережної України, що тимчасово знаходилися під військовим контролем Пилипа Орлика та його союзників [16, с. 224; 8, с. 348].

Водночас з наступом Орлика на Слобожанщину рушив кримський хан й успішно почав відвойовувати її разом з українськими козаками. Люди зустрічали хана із хлібом-сіллю. Але хан дійшов лише до Водолага й повернув назад. Згодом Петро I жорстоко розправився з козаками, які підтримали хана: кожного десятого було вбито, решту заслани із сім'ями на Московщину. До цього часу татари вели себе щодо місцевого населення порядно. Але після того як Орлик відступив до Білої Церкви, а поляки відійшли на Полісся, татари, як за Богдана Хмельницького та його наступників, зрадили Орлика й почали масово брати ясир, покинувши гетьмана. «Яких тільки нечуваних звірств не робили тоді дикі татари! – з боєм писав П.Орлик. – Вони обдирали і спустошували церкви, одні з них обертали в кінські стайні, а інші спалювали до попелу, а ще інші навмисно у всілякі способи оскверняли: перекидали церковні престולי, топтали святі дари, глумилися над іконами; вони гвалтували недорослих дівчат, мордували людей обох статей, уже раніше позбавлених мечем, вогнем і грабежем усього свого майна. На всьому просторі від Дніпра до Росії нахапали вони в ясир кілька тисяч духовних і світських людей, козаків, посполитих, жінок та дітей і погнали у свої білгородські, буджацькі та ногайські оселі, спустошили вогнем і мечем цілий край від Росії до Тетерева і до Дніпра» [20, с. 68]. Орлик прохав Карла XII заступитися за українців і, хоч турецький султан видав наказ відпустити бранців, Правобережжя було вщент сплюндроване. Отже, визволити Україну Орликові не вдалося.

В цей самий час зазнало жорстокої поразки й російське військо над Прутом. Петро I ледве не потрапив у турецький полон, але завдяки підкупам звільнився. За Пруським миром Росія відмовлялася від Правобережжя. Орлик вимагав звільнення всієї України. Як наслідок, починається своєрідне дипломатичне змагання за Україну. Результатом цього змагання став привілей турецького султана П.Орликові на володіння Україною цього боку Дніпра, виданий 10 травня 1712 року. Правобережжя мало ввійти під турецький протекторат на тих засадах, на яких входило за гетьмана Петра Дорошенка. В цих умовах Петро I продовжує репресії в Україні: сплюндрував Правобережжя, наказав

вивезти до Росії родини мазепинців – Мировичів, Максимовичів, Герциків, Горленків, Гамаліїв та інших. 5 квітня 1712 року Порта підписала договір із Москвою, що було тяжким ударом по планах П.Орлика.

В умовах тогочасної політичної нестабільності Пилип Орлик звернувся до урядів європейських країн з маніфестом, щоб пояснити їм сутність української проблеми. Цей документ, на думку вчених, був, очевидно, написаний в квітні 1712 р. в Демотиці під Адріанополем. В ньому Орлик пояснює “мотиви, котрі привели нас в турецьку державу” і “...змусили підняти сьогодні зброю проти московського царя” [3, с. 89]. Окрім цього він змальовує загальну картину відносин України і Росії від Хмельницького до Мазепи. В маніфесті також пояснюються обставини, причини й умови звернення до турецького султана та шведського короля як протекторів української справи. Наприкінці документу Орлик звертається до міжнародного права і, зокрема, права на державну самостійність, права боротьби за визволення українського народу. “ Ми не можемо дивитись холоднокровно» на нещастя, яким піддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми одначе не будемо діяти з почуттям помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету”. Лише “коли козацька нація буде обновлена в своїх правах”, можливий посередницький мир [18, с. 451].

Маніфест було надіслано тим, хто активно сприяв укладанню Прутського миру — Голландським Генеральним Штатам та англійському королю з додатком тексту угоди Орлика з султаном. У супровідному листі до короля Орлик писав, що договір з султаном “спричинить до європейської рівноваги, ослабить могутність Московської держави”. В листі ж до уряду Голландії гетьман зазначав, що «вважав необхідним видати» маніфест.

Водночас з маніфестом Орлик написав свою знамениту “Дедукцію”, відому в історичній літературі під назвою “Вивід прав України”. Цей документ написаний французькою мовою рукою Орлика було знайдено українським істориком Ільком Борщакком в архіві замку Дектевіль в 20-х роках минулого століття.

Основна мета “Дедукції” - показати існування в Європі суверенної, вільної, єдиної, соборної України, яка за часів Хмельницького відвоювала власну

державність. Орлик у місткій історичній довідці, в якій не завжди чітко притримувався хронології та конкретних реалій, показував історію взаємовідносин України з російським царем та поступового закабалення останнім козацької нації, що було “ вопіючою несправедливістю”. Але козаки, як і кожен народ, “ мають право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матимуть на це слушний час”. Цей час настав, і гетьман Мазепа з допомогою шведського короля знову повернув Україні те, що їй належало. Далі були наведені основні статті двостороннього міжнародного договору 1708 року Мазепи і Карла XII, які підкреслювали його міждержавний характер, а не особисті амбіції Мазепи, як про це говорили. Текст договору зберігся лише в “Дедукції” Орлика, бо шведський міністр Піпер спалив під Полтавою дипломатичні документи. Михайло Грушевський вважав, що цей договір обстоювала старшина, яка могла просто обрати нового гетьмана, якби Мазепа вагався. На думку П.Орлика, договір 1708 року забезпечував суверенність України, гарантовану військовою силою Швеції.

Автор “ Дедукції ” заявляв, що “ Московський Двір належить уважати за узурпатора України» і сподівався, що європейські держави допоможуть йому відвоювати незалежність Батьківщини. Як мудрий дипломат, Орлик висунув докази особливої зацікавленості Європи у відновленні прав Україні. Він звертався до міжнародного права, яке “ вимагає допомагати в крайніх випадках пригнобленим громадянам ”, виходячи з обов'язків християнства, справедливості й гуманізму. В протилежному випадку, український народ змушений буде “ кинутися стрімголов під турецьке панування ”. Орлик пророчески писав також, що відновлення незалежності України потрібне і для того, щоб не посилилася Московська держава, “ яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи ” [18, с. 452].

На думку Василя Уляновського “ Вивід прав України ” був не лише важливим дипломатичним документом, який знову підніс на міжнародну арену голос про українську справу, а й став знаменним пам'ятником розвитку української державницької ідеї. Концепція суверенної, вільної, соборної України нагадувала таку ж основну ідею “ Истории Русов ”, і це є безперечним доказом органічного розвитку державницької політичної думки України, в якому “Дедукція” Орлика посідає дуже важливе місце. За його

словами, вона була третім значним документом після Конституції 1710 та Маніфесту 1712 р., завдяки яким ім'я Пилипа Орлика вписалося в історію українського права та суспільно-політичної думки [18, с. 453].

Не дивлячись на усі вжиті заходи, Орликові так і вдалося створити коаліцію європейських держав для визволення України. В цих складних умовах доволі підступно щодо українців діяв і Карл XII, який для вирішення власних амбіційних проблем наказав козакам взяти участь у поході на Польщу. Там козацький корпус був вщент розбитий. У другій половині лютого 1713 року козаки Орлика спробували ще раз захопити Правобережжя. Вони пробули тут до кінця 1714 року, але за договором від 22 квітня 1 року Туреччина поступилась Правобережжям Польщі. Після цієї події козаки воювали вже проти Польщі. А в підсумку їм довелося відпустити. Таким чином військова акція за визволення Правобережжя зазнала повної поразки, а Пилип Орлик та його нечисленні однопольці змушені були виїхати до Швеції разом із своїм протектором – шведським королем.

Але ситуація в політичних колах Європи складалась не на користь гетьмана. 1718 р. на полі бою в Норвегії загинув союзник Орлика Карл XII. Через три роки знесилена війною Швеція підписала з Росією Ніштадський мир. Туреччина задовольнялась тим, що Росія уступила їй азовське узбережжя, і не хотіла більше воювати. Довга міжусобна боротьба повністю знесилила Польщу. Нарешті, за підтримки росіян польський трон захопив Август Саксонський. Це дало можливість Петрові I, за свідченнями сучасників, «порядкувати в Польщі як у себе дома».

Діяльність Пилипа Орлика в Європі завдала багато клопоту російському уряду. За наказом Петра I, російські агенти намагаються спіймати й заарештувати непокірного гетьмана. Рятуючись від переслідувань, Орлик змушений був постійно переїжджати з країни в країну. Він жив то в Швеції, то в Туреччині, то в Німеччині, то в Польщі, перебуваючи у постійній фінансовій фінансовій і матеріальній скруті. Як писав сам Орлик, були такі дні, що не було за що купити «ні хліба, ні дров, ні світла». В еміграції гетьмана відвідували люди з України: ченці, купці, мандрівники, невільники. Всім він допомагав, чим міг. Європейські можновладці з великою повагою і пошаною ставились до гетьмана, який усе своє життя, енергію, сили

віддав боротьбі за незалежність України. Справу П.Орлика після смерті в 1742 р. продовжив його син Григорій. Він зробив кар'єру на французькій службі: став членом королівської ради, отримав титул графа і звання маршала Франція. Діяльність Орликів стала прикладом служіння своїй Батьківщині. У Франції пам'ятають цю видатну родину. На їхню честь навіть названо столичний аеропорт Орлі.

У підсумку варто зазначити, що постать гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика є, безсумнівно, величною постаттю української історії. Він був письменником, публіцистом, істориком, творцем справжніх шедеврів української епістолярної літератури, його інтелект і освіта сягали найкращих взірців європейської освіченості. Але, на думку відомого українського історика Олександра Оглоблина він був насамперед видатним вітчизняним державним діячем, який своєю Конституцією 1710 року створив віколомний пам'ятник української державно-політичної думки [19, с. 133]. Гетьман П. Орлик був найвидатнішим представником першої української політичної еміграції, що намагався вибороти суверенну, вільну, єдину Україну залучити до боротьби за Україну світову дипломатію, викликати інтерес та підтримку української національної ідеї в Європі і в світі. За влучним висловом Бориса Крупницького, саме невтомна державотворча діяльність Пилипа Орлика чи не «Поставила українську проблему в європейських масштабах.» Він же зазначає, що «безперечно, Орлик був видатним українським державником. На його подвигі була виткана незалежна й соборна Україна...» [11, с. 74].

Як долі зазначає Крупницький, «сам Орлик принаймні тридцять років тримав українську справу в Європі в активному стані, а коли взяти до уваги його продовжувачів, сина з його співробітниками, то так було до кінця 50-х років XVIII ст. Його енергійна, вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв'язки з Європою. Ці традиції, хоч як заповилені порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз погоду вдумливому українцеві задуматися над долею своєї батьківщини [11, с. 74]. Ці слова є серйозним приводом для наших сучасників замислитися і проникнути ся величезною турботою і відповідальністю за сучасне і майбутнє України.

Література:

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь 1993.
2. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Український історичний журнал – 1991, - № 8, 9, 11, с. 83-94.
3. Бутенко В.І. Пилип Орлик // Бердута М.З., Бутенко В.І., Солошенко О.М. Історичні постаті. Вид. група "Основа" 2004.
4. Василенко Н.П. Конституція Пилипа Орлика // Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук.- М., 1929.-т.3.с.153-171.
5. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., Веселка, с 42-56.
6. Грушевський М.С. "Мазепинство і Богданівство" // Київська старовина, 1995, №6.
7. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К: Товариство "Знання" України, 1991.
8. Замлинський В. Пилип Орлик // Історія України в особах: IX-XVIII ст./ В.Замлинський (кер. авт. кол.) І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К.: Україна, 1993.-396с., с. 345-353
9. Кресін О.В. «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...» 1710 р. // Український історичний журнал. – 2005. - №2, с. 192-203.
10. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, Видавництво "Світ", 1992.
11. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилипа Орлик (1672-1742). Його життя й доля. – Мюнхен, "Дніпрова хвиля", 1956.
12. Прицак О. Пилип Орлик, його конституція і бачення проблеми тогочасної України // Дзвін. – 1990. - №2.
13. Рєєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України. Харків: Фоліо, 2007.
14. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції.- К.: - Т-во "Знання" України, 1993.
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації К.: "Альтернативи" 1997.
16. Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В.Кулика. – К.: Либідь, 1994.
17. Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики, теорії і практики. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.
18. Ульяновський Василь. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави.– К, Варта, 1994, с. 419-497.
19. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993.
20. Шевчук В., Гетьман – вигнанець // Хроніка 2000. Наш край, - К., "Довіра", 1993, №3-4 (5-6) с. 61-75.
21. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2004.
22. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3т. – К.,Наук. Думка, 1990-1991, т. 3, 1991.